

RAZPRAVE

Dieter Kudorfer

Zgodovinski in literarni pomen rokopisa z »Brižinskimi spomeniki«¹

Brižinski spomeniki so skupina treh staroslovanskih rokopisnih besedil v sicer latinskem kodeksu iz nekdanje stolne knjižnice v Freisingu, ki je danes ena od posebej dragocenih cimelij v fondu Bavarske državne knjižnice. Več kot tisoč let star kodeks s signaturo Clm 6426 predstavlja večplasten dokument velike literarne vrednosti in prav tako velike zgodovinske sporočilnosti.

Kot ključno delo slovanske jezikovne zgodovine lahko Brižinske spomenike presojam le čisto splošno, ker mi za lastno sodbo manjka slavistična strokovnost. Namesto tega bi rad postavil težišče na vse premalo upoštevano dejstvo, da zadevna staroslovanska besedila predstavljajo integrirajoč sestavni del tekstovne celote nadregionalnega pomena. V rokopisu so nam, če jih spretno pretresemo, izpričane izjave o prostoru, na katerem so udeležene nič manj kot štiri moderne državne tvorbe: Nemčija, Avstrija, Slovenija in Italija. Ob vsej raznolikosti pa ta kodeks tudi – in to velja takoj uvodoma poudariti – tvori organsko celoto.

Odkritje Brižinskih spomenikov

Od odkritja Brižinskih spomenikov je letos minilo že skoraj dvesto let.² Med časom okoli leta 1000 in letom 1803 je rokopis počival v knjižnici stolnega kapitlja v Freisingu, ne da bi bil sploh kdaj kak knjižničar v štifti ali kak potujoči učenjak zapustil ustrezen kataloški vpis ali zabeležko o najdbi. S sekularizacijo bavarskih visokih štift in samostanov, na katero je naša hiša v lanskem letu spomnila z veliko razstavo, je bil tudi freisinški fond rokopisov prenesen v dvorno knjižnico v Münchnu. Njen vodja, Johann Christoph von Aretin, je bil tako ambiciozen, da je hotel nove pridobitve, ki jih je bilo kar nekajkrat več kot dotedanlega fonda volilnoknežje knjižnice, karseda hitro postaviti v pravo luč in jih narediti dostopne

¹ Narodna in univerzitetna knjižnica je z razstavo »Rojstni list slovenske kulture« od 17. maja do 20. junija 2004 predstavila štiri najpomembnejše srednjeveške rokopise s slovenskimi besedili, na čelu le-teh rokopis »Brižinskih spomenikov«. Razstavni katalog (Rojstni list slovenske kulture. Razstava slovenskih srednjeveških spomenikov ob pridružitvi Republike Slovenije Evropski uniji. Ljubljana 2004) je izšel tudi v vzporedni angleški in nemški izdaji. Na posvetovanju, ki je bilo organizirano ob razstavi, je imel avtor tega prispevka tudi referat o münchenskem rokopisu. Za natis je bila ta predstavitev le neznatno predelana in opremljena z navedki uporabljene literature.

² Odkritje in začetki raziskovanja Brižinskih spomenikov: Wirtz, Gudrun: Slawistik. V: Lebendiges Büchererbe: Säkularisation, Mediatisierung und die Bayerische Staatsbibliothek. München 2003 (Bayerische Staatsbibliothek / Ausstellungskataloge 74), str. 168–174.

učenjacom. V ta namen je po zgledu »Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale« v Parizu še v sekularizacijskem letu 1803 ustanovil vzporedno glasilo z naslovom »Beiträge zur Geschichte und Literatur vorzüglich aus den Schätzen der Pfalzbaierischen Centralbibliothek zu München« (Prispevki k zgodovini in literaturi pretežno iz zakladov Pfalškobavarske centralne knjižnice v Münchnu) in se je kmalu zatem obrnil na mladega, a zelo nadarjenega filologa Bernharda Josepha Docena za pregled in urejanje rokopisov. Eden prvih Docenovih člankov v Aretinovih »Beiträge« se je leta 1806 posvetil izbranim spisom iz freisinške stolne knjižnice. Docen je s poznavalskim očesom spoznal, da freisinški fond predstavlja največji in najbolj zaključen skupek zgodnjerednjeveških rokopisov v dvorni knjižnici. Članek se med drugim ukvarja z rokopisi iz 10. stoletja, izpričanih v zbirkah besedil Liutpranda iz Cremona in Ratherja iz Verone – z obema avtorja se bomo spet srečali pri rokopisu Brižinskih spomenikov – in uvodoma omenja tudi *majhne spomenike ilirskega ali dalmatinskega jezika*. Tej prvi omembi sledi leta 1807 v časopisu »Neuer literarischer Anzeiger« natančnejši opis. Tu je povedano, da so slovanski odlomki sestavljeni iz treh različnih besedil, da je njihova jezikovna oblika *koroška ali ilirska* in da izvirajo iz 10. stoletja.

Pri tem pa velja omeniti tudi, da je Docen za ta besedila od vsega začetka uporabljal oznako »spomeniki«. Pojem, ki ga danes le še omejeno uporabljamo za spomenike stavbarstva, se je v 17. in 18. stoletju pretežno uporabljal za resnično »monumentalne« zbirke virov kot denimo »Monumenta Boica«, ki jih je izdajala leta 1759 ustanovljena Bavarska volilnoknežja akademija znanosti. Porajajoče se filološko-zgodovinske vede zgodnjega 19. stoletja so ga zavestno prenesle na posamezna dela, ki imajo posebno pričevalnost za celo obdobje ali za celo zvrst virov. Naj navedem le še dva primera: že omenjeni Aretin je objavil Turški koledar iz leta 1455 kot *najstarejši nemški ... tipografski spomenik*, in odkritelj starosaškega »Helianda«, francoski abbé Gérard Gley, ga je imenoval *le monument littéraire le plus ancien que l'on connaisse dans la langue des Francs*. Za Brižinske spomenike je bil pojem »Denkmäler« prostodušno prevzet v slovenščino kot »spomeniki«. Na slovenski strani pa se je pojavila pridevniška oznaka izvora. Njeno obliko »brižinski« prvič najdemo v slovenski slovnici Antona Janežiča iz leta 1854, in sicer kot izpeljanko iz glasoslovno pravilnega prevoda imena »Freising« v »Brižnik« ali »Brižinje«, ta oznaka pa je bila še dolgo v konkurenci s »freisinški« ali »frisinski«.³

Zgodovina raziskovanja

Ko zdaj skušam čisto na kratko povzeti skoraj dvesto let zgodovine raziskovanja, vas kot poznavalce materije prosim za razumevanje, saj imam nad literaturo v slovanskih jezikih, ki predstavlja daleč največji del, pregled le v toliko, kolikor je bila recipirana v znanstvenih objavah v nemščini ali pa je dostopna s povzetki v zahodnih jezikih.

Že nekaj let po tem, ko je najdba postala znana, se je začelo njeno sistematično raziskovanje. Čeh Josef Dobrovský, nesporna korifeja med slavisti svojega časa, je leta 1812 potoval v München in je tam naredil točno transkripcijo. Sam pa je besedila le na kratko obravnaval v svojem zborniku »Slovanka« leta 1814/1815, ker je izdajo kolegialno prepustil Jerneju Kopitarju. Po rodu Gorenjec Kopitar – ki je svoje v latinščini in nemščini napisana dela izdajal pod imenom Bartholomäus Kopitar – je bil po poklicu dvorni knjižničar in nazadnje vodja zbirke rokopisov na Dunaju. Leta 1822 je objavil delno izdajo, leta 1827 pa sta ga s kompletno izdajo prehitela Rusa Aleksandr Hristoforovič Vostokov in Peter von Koeppen.

³ Prim. Pogačnik (kot v op. 4), str. 3.

Leta 1836 je končno tudi Kopitar pripravil kompletno izdajo, četudi ne kot samostojno knjigo, temveč v okviru svojega glavnega znanstvenega dela, izdaje »Glagolita Clozianus«. Tako Kopitar kot tudi Vostokov sta že prišla do temeljnega spoznanja, da je bil rokopis z Brižinskimi spomeniki priročnik freisinškega škofa Abrahama; daljnosežnejšo domnevo, da je škof sam tudi zapisal besedila, so morali pozneje opustiti.

S to izdajo je bil ustvarjen temelj za nadaljnje raziskovanje Brižinskih spomenikov, ki so hitro zavzeli ključen položaj za celotno slavistiko, saj se pri nadaljnjem raziskovanju rokopisov v evropskih knjižnicah niso več pojavila besedila s primerljivo težo.⁴ Brižinski spomeniki so slejkoprej ostali najstarejša pričevanja slovenščine in kateregakoli slovanskega jezika v latinici. Kmalu je tudi postalo jasno, da tri besedila, na katera so začeli gledati vse bolj diferencirano, t.j. kot posamezna dela, niso bila popolnoma nove stvaritve. S tem se je začelo iskanje virov, in sicer tako po slovanskih predlogah iz različnih obdobij in regij kot tudi nemških in latinskih. Oblikovanje teorije se je razširilo na misijo Cirila in Metoda, na staro cerkveno slovansčino in na druge zahodno- in južnoslovanske jezike. Glavni predstavnik teorije močnega starocerkvenoslovanskega vpliva na tekstovno podobo Brižinskih spomenikov je bil Vatroslav Jagič. Domneval je obstoj glagolitske predloge iz vzhodne Karantanije ali iz Panonije. Čeh Václav Vondrák je leta 1894 odkril sorodnost med 3. spomenikom in »Euchologium sinaiticum«, starocerkvenoslovanskim liturgičnim rokopisom iz 11. stoletja v Katarininem samostanu na gori Sinaj, in njuno skupno odvisnost od takoimenovane »Starobavarske spovedi«, ki jo poznamo iz rokopisa iz samostana St. Emmeram v Regensburgu;⁵ osnova vseh teh besedil pa naj bi bilo izgubljeno besedilo z ozemlja Velikomoravske države. V razpravi o povezavi s staronemškimi spovednimi obrazci so z nemške strani kasneje sodelovali zlasti Georg Baesecke, Erich Fabian in Hans Eggers.

Do odločilnega metodičnega napredka je prišlo, ko je z ustanovitvijo univerze v Ljubljani po prvi svetovni vojni leta 1919 raziskovanje v Sloveniji dobilo institucionalni okvir. Razvoj v prvi polovici 20. stoletja so določali zlasti Rajko Nahtigal, Milko Kos in Fran Ramovš. Nahtigal se je posvetil okoliščinam nastanka Brižinskih spomenikov, poudaril je pomen škofa Abrahama, umestil slovanske drobce v latinski kontekst in uporabil moderne slovenske dialekte za pojasnjevanje jezikovnih posebnih oblik. Kos, ki je Bavarski državni knjižnici podaril izvod svojega dela »Nove studije« iz leta 1931 s posvetilom, je opravil paleografske primerjave z drugimi rokopisi v Državni knjižnici in Glavnem državnem arhivu v Münchnu ter je prišel do še danes priznanega datiranja.⁶ Ramovš se je osredotočil na strukturno neenotnost jezikovne oblike v Brižinskih spomenikih, vendar pa te ni izpeljeval iz starocerkvenoslovanskih vplivov, temveč je videl v njej izraz starejše in mlajše razvojne faze znotraj slovenščine. Omeniti je treba še Ivana Grafenauerja kot predstavnika »slovenistične« smeri (Brižinske spomenike je ocenjeval kot pričevanja sicer izgubljenega pismenstva v slovenskem jeziku pred Cirilom in Metodom), Franca Grivca, ki je raziskoval zlasti literarno najpomembnejši 2. Brižinski spomenik, v katerem je domneval vplive iz Cirilovega kroga, in Aleksandra Isačenka, ki je leta 1943 spet oživil moravsko-panonski izvor besedil.

Od tod bom preskočil k leta 1968 v Münchnu izdanemu zborniku s prispevki med drugim Jožeta Pogačnika in Rudolfa Kolariča⁷ in končno k dvema zbornikoma tukajšnje akademije

⁴ Pregled raziskovanj se opira na: Pogačnik, Jože: Das Schicksal der Freisinger Denkmäler in der Slawistik. V: Freisinger Denkmäler. Brižinski spomeniki. Monumenta Frisingensia: Literatur – Geschichte – Sprache – Stilart – Texte – Bibliographie. München 1968, str. 3–17. Tam so tudi navedeni posamezni bibliografski podatki.

⁵ Clm 14345.

⁶ Hbh XIII 600–160.

⁷ Freisinger Denkmäler (kot v op. 4).

znanosti: 1. faksimilna izdaja iz leta 1992, katere zvezek razprav je izšel v 2. izdaji leta 1993;⁸ od danes tukaj prisotnih je bil Igor Grdina odločilno udeležen pri tem delu; 2. zbornik k simpoziju o Brižinskih spomenikih iz leta 1994, ki je izšel pod naslovom »Zbornik Brižinski spomeniki« leta 1996.⁹ Tam je Andrej Pleterski¹⁰ izrazil konkretno domnevo glede kraja nastanka predlog za Brižinske spomenike, ki jo je zastopal tudi pozneje. Prestavlja ga v Molzbichl pri Spittalu ob Dravi, kjer je bil z izkopavanji dokazan dosedaj edini samostan iz zgodnjega obdobja misijoniranja Karantancev, še iz 8. stoletja.

Iz Münchenske šole strokovnjaka za srednjo latinščino in paleografa Bernharda Bischoffa obstaja disertacija Natalie Daniel o freisinški stolni knjižnici v 10. stoletju (1973), ki vsebuje tudi verjetno najsolidnejšo in najmodernejšo paleografsko raziskavo celotnega rokopisa.¹¹ Še en Bischoffov nekdanji učenec, Günter Glauche, sedaj dela na katalogizaciji freisinških pergamentnih rokopisov.¹² Njegov opis našega rokopisa sem že imel na razpolago za pripravo tega referata.

Stanje znanstvenih spoznanj

Stanje znanstvenih spoznanj, ki je podano v izdaji iz leta 1992/1993 in ki ga z nekaj dopolnitvami podajam na tem mestu, je naslednje:¹³

Zapis Brižinskih spomenikov št. 2 in 3 je bil opravljen v zadnji četrtini 10. stoletja. Datiranje se opira na odkritje, do katerega je prišel že Milko Kos, da gre neko tradicijsko zabeležko v literalu 3b freisinške visoke štifte, ki jo je mogoče datirati, v Bavarskem glavnem državnem arhivu pripisati istemu pisarju. Spomenik št. 1 naj bi zapisala druga roka in sicer malo kasneje, verjetno v 1. četrtini 11. stoletja. Kot kraj zapisa pride v poštev bodisi Freising ali pa freisinške posesti na Koroškem, in sicer bi morali reči: na zgornjem Koroškem.

Na Koroškem, pa tudi na Kranjskem je bil edini možni kraj uporabe v praktičnem dušnem pastirstvu. Če različno datiranje drži, je treba iz tega sklepati, da je uporaba trajala več desetletij, preden je bil rokopis uvrščen v knjižnico na sedežu škofije.

Vrsta uporabe besedil nujno izhaja iz njihove vsebine, saj se vsa nanašajo na zakrament pokore: Št. 1 je splošno priznanje grehov z molitvijo pokore in kesanja, ki ga je v praksi očitno bral duhovnik. Št. 3 sestoji iz formule odpovedi hudiču, ki ji spet sledita priznanje grehov in molitev kesanja. Št. 2, najobsežnejše besedilo, je homilija visoke retorične in teološke kakovosti, »Adhortatio ad poenitentiam«. Adhortatio je bila, kot lahko sklepamo iz nedoslednega podajanja govornjenih glasov, zapisana po nareku, št. 1 in 3 pa sta verjetno kopiji po pisnih predlogah.

⁸ Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana 1992 (Monumenta Slovenica 3); 2. izdaja pod istim naslovom Ljubljana 1993 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede 39).

⁹ Zbornik Brižinski spomeniki. Ljubljana 1996 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede 45).

¹⁰ Pleterski, Andrej: Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov. V: Zbornik (kot v op. 9), str. 27–42.

¹¹ Daniel, Natalia: Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek: Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek. München 1973 (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 11); o Abrahamu iz Freisinga, str. 79–84, o Clm 6426, str. 114–139.

¹² Katalog naj bi izšel v: Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis Tomus 3. Series nova. Pars 2,2.

¹³ Povzetek: Brižinski spomeniki 1993 (kot v op. 8), str. 183–187. Prim. tudi Brunner, Richard J.: Die Freisinger Denkmäler – Brižinski spomeniki: Clm 6426 der Bayerischen Staatsbibliothek. V: Historische Sprachforschung 110 (1997), str. 292–307.

Kot viri za št. 1 in 3 se domnevajo starobavarski spovedni obrazci, pri čemer sta slovanska obrazca genealoško med starejšim in mlajšim bavarskim obrazcem. Adhortatio verjetno izhaja iz zahodnega, t.j. latinskega osnovnega besedila. Vprašanje, v kakšni meri v Brižinskih spomenikih odzvanjajo tudi starocerkvenoslovanska besedila, ostaja odprto; na vsak način pa bi morali takšni vplivi izvirati še iz časa pred misijo Cirila in Metoda.

Koroška, Kranjska in Bavarska

Kot je bilo že nakazano, je nastanek Brižinskih spomenikov najtesneje povezan z osebo Abrahama iz Freisinga, ki je vodil to škofijo skoraj celo drugo polovico 10. stoletja, od leta 957 do 994. Četudi so domneve, da je bil Abraham slovanskega rodu in da je besedila, s katerimi se ukvarjamo, zapisal sam, ostale špekulacije, se vendarle zdi najverjetnejša domneva, da je v nekem obdobju v svojem pestrem življenjepisu bival na freisinških posestih ali na svojem lastnem posestvu na Koroškem, Kranjskem ali v italijanskih Alpah. Ravno rokopiis z Brižinskimi spomeniki, ki ga označujemo kot Abrahamov misijonarski priročnik, pontifikalni priročnik ali vademecum, je eden najpomembnejših dokazov za to. Pregled razvoja političnih in cerkvenih razmer v južnem alpskem prostoru od 8. stoletja naprej naj služi kot povezava z osebo tega pomembnega cerkvenega dostojanstvenika.¹⁴ Ta zgodovinski pregled mora biti nekoliko bolj izčrpen, ker sicer ne moreta biti razumljivi struktura in vsebina rokopiisa.

Koroška je bila nekje sredi 10. stoletja že dvesto let trden sestavni del vojvodine Bavarske in s tem Rimsko-nemškega cesarstva. Karantanci, ki so ji dali ime, so kot prvo slovansko ljudstvo ali ljudstvo s prevladujočim slovanskim elementom zelo zgodaj, kmalu po svoji naselitvi okoli leta 600, vzpostavili lastno državnost z monarhično oblastjo. Samostojnost te državne tvorbe pa se je nenadoma končala, ko je knez Borut poklical bavarskega vojvodo Odila II. na pomoč proti Avarom in je ta leta 743 Avare uspešno pregnal in spraval Koroško pod svojo oblast. Tradicionalna notranja razmerja moči so zatem sprva ostala nespremenjena: Kot Borutova naslednika poznamo karantanska kneza Cacatiusa in Cheitmarja, pa tudi avtohtono slovansko plemstvo je izpričano še dlje časa. Šele po zadušitvi vstaje, ki jo je vodil panonski slovanski knez Ljudevit Posavski in pri kateri so bili udeleženi tudi Karantanci, je leta 828 domači vodstveni sloj izgubil oblast, uvedena je bila frankovska ureditev grofij, zaplenjeno imetje plemičev pa je bilo preneseno na bavarske plemiče in misijonske škofije. Državnopravna pripadnost Koroške Bavarski je trajala vse do časa cesarja Otona II. Ta je leta 976 ustanovil novo vojvodino Koroško, ki ji je priključil nekdanje langobardsko ozemlje, namreč marke Furlanijo, Istro in Kranjsko, poleg tega pa še karantansko marko, današnje štajersko. Koroška je tako za nekaj časa postala enakopravna vojvodina poleg drugih prvotnih vojvodin v ustroju cesarstva.

Zgodovina Kranjske je dotedaj potekala ločeno od zgodovine Koroške, vendar pa v primerjavi z le-to zaradi pomanjkanja virov v glavnem ni znana. Za zgodnje obdobje po slovanski poselitvi vzhodnoalpskega prostora nimamo na voljo kaj dosti več kot omembe v frankovskih cesarskih analih, kjer se govori o *Carniolenses*, pri ravennskem geografu in pri Pavlu Diakonu. Vsi trije viri jasno razlikujejo med prostorom severno in južno od Karavank. Lahko pa domnevamo, da je podobno kot pri Karantancih na nekoč avarskih tleh prišlo do slovanske

¹⁴ Dober pregled z navedbo virov in navedkov literature dobimo v: Grabmayer, Johannes: Freising in Kärnten. V: Hochstift Freising: Beiträge zur Besitzgeschichte / hrsg. von Hubert Glaser. München 1990 (Sammelblatt des Historischen Vereins Freising 32), str. 319–332.

plemenske tvorbe, vendar o razmerah oblasti ne vemo nič. Ozemlje je bilo vsekakor še naprej v sklopu langobardske, zatem karolinške Furlanije in ga je skupaj z njo leta 952 cesar Oton II. dodelil vojvodini Bavarski, ki je s tem doživela največji obseg v teku svoje zgodovine. Malo pred priključitvijo Koroški se potem Kranjska pojavi v cesarjevi darilni listini za Abrahama iz Freisinga iz leta 973, s katero se bomo še ukvarjali, tudi z novim imenom *Creina*.

Misijoniranje vzhodnoalpskega prostora

Misijoniranje in pokristjanjevanje Koroške se je začelo takoj, ko je Bavarska prevzela oblast. Knez Borut je moral dati za talca že omenjena člana svoje dinastije Cacatusa (svojega sina) in Cheitmarja (svojega nečaka). Oba so odpeljali na otok Herreninsel na jezeru Chiemsee, kjer so ju krščansko vzgajali v benediktinskem samostanu *Augia Sancti Salvatoris*. S tem se je začelo misijoniranje Koroške, ki je kljub nekaj začetnim težavam verjetno potekala tako hitro in uspešno, ker se je začela pri vladarski družini, torej je takorekoč potekala od zgoraj navzdol. Obenem s tem stopi na plano bavarska škofija Salzburg, ki ji je bil podrejen chiemseejski samostan. V znamenitem, okoli leta 870 nastalem polemičnem spisu »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« (Spreobrnitev Bavarcev in Karantancev), ki je služila za obrambo salzburških pretenzij pred slovanskim apostolom Metodom, izvemo o začetkih misijoniranja s strani Salzburga, ki je vmes postal nadškofija.

Za misijoniranje na Kranjskem in širše je bil pristojen stari, že od 6. stoletja izpričani oglejski patriarhat. Na Koroškem so trčile pretenzije obeh metropolitov. Kompetenčni spor je zgladila razsodba Karla Velikega iz leta 811, ki je kot mejo med Salzburgom in Oglejem določila Dravo, odločitev, ki je veljala do leta 1919 in ki gotovo tudi ni ostala brez vpliva na izoblikovanje jezikovne in naselitvene meje med Bavarci in Slovenci.

Delež freisinške škofije

V tem času se tudi že pojavi freisinška škofija kot misijonarski center za jugovzhodni alpski prostor. Da je lahko opravljala to funkcijo zunaj svoje lastne dieceze, po srednjeveškem cerkvenem pravu ni nič neobičajnega. Iz plemiških korenin izraslo pravo lastniških cerkva je brez nadaljnega dopuščalo posest samostanov in cerkva vključno s pritiklinami v obliki zemljiške posesti in lastnih ljudi tudi na območju tujih diecez.

Vhodna vrata za misijoniranje na Koroškem je predstavljal Innichen, na meji s slovanskim poselitvenim ozemljem in ob izviru Drave, glavne žile Koroške. Listina, s katero vojvoda Tasilo III. leta 769 opatu po imenu Atto von Scharnitz na Tirolskem, ki je kmalu zatem postal freisinški škof, predaja kraj Innichen,¹⁵ postavlja kot zahtevo ustanovitev samostana, in sicer *propter incredulam generationem Sclavonorum ad tramitem veritatis deducendam*, torej da bi pogansko slovansko prebivalstvo popeljali na pot resnice. Od takrat se je Freising za dolgo časa uveljavil kot edini udeleženec misijoniranja Slovanov na Koroškem in Kranjskem poleg Salzburga. Šele precej pozneje sta se pridružili tudi brixenska (od 10.) in bamberska škofija (od 11. stoletja).

Prvi misijonski center na Koroškem je bil Otok ob Vrbskem jezeru. V listinah je tamkajšnja cerkev, ki spada k najstarejšim prazupnijam na Koroškem, prvič izpričana leta 891 pod ško-

¹⁵ Die Traditionen des Hochstifts Freising, Bd. 1 (744–926) / hrsg. von Theodor Bitterauf. München 1905 (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte NF 4), Nr. 34.

fom Waldom.¹⁶ Že takrat je imela relikvijski zaklad dveh rimskih mučenikov, kot je izpričano z darilnico iz leta 902,¹⁷ je bila tam že naseljena skupnost klerikov, služila je kot plemiška grobnica in je celo dala ime celemu Vrbskemu jezeru, za katero je iz 10. stoletja izpričano poimenovanje *lacus sanctorum Primi et Feliciani*, torej po obeh cerkvenih patronih. Škof Abraham je Otok velikopotezno podpiral in iz njega naredil cerkveno in duhovno središče svojih koroških posesti. To vemo iz zakladnega seznama v obliki poročila njegovemu nasledniku Gottschalku z začetka 11. stoletja, v katerem so naštetih številni kulturni predmeti in nič manj kot 42 knjig.¹⁸ Na zgornjem Koroškem je nastalo še eno oporišče na podlagi daritve cesarja Arnulfa iz leta 891, ki je na freisinško škofijo in cerkev na Otoku prenesel kapelo *in Sclavinie partibus ad curtem nostram, que Liburna vocatur, consistentem ... cum omnibus appenditiis suis*.¹⁹ Liburna je današnji St. Peter im Holz, ki leži točno na kraju izginulega antičnega škofovskega sedeža Teurnia. Poznejša širitev teh posesti je le nepopolno dokumentirana, vendar pa je morala do Abrahamovega časa, pa tudi pozneje potekati bolj ali manj neprekinjeno, kot je mogoče ugotoviti iz urbarja nekje iz leta 1150.²⁰

Bistveno mlajše, vendar dolgoročno bolj sposobno za preživetje pa je bilo oblikovanje posesti freisinške škofije na Kranjskem,²¹ zlasti tisti kompleks posesti, ki ga je škof Abraham dobil s kraljevimi daritvami in ki je kot deželno sodišče Škofja Loka z nazadnje okoli 500 kvadratnimi kilometri in 3000 družinami ostalo ohranjeno vse do 19. stoletja. Daritev je vsebovana prav v tistih dveh listinah iz leta 973,²² v katerih stara Carniola, kot smo videli, prvič stopi v zgodovino s svojim novim slovanskim imenom, namreč kot *Carniola ... quod vulgo Creina marcha appellatur* oziroma kot *regio vulgari vocabulo Chreine*. Oton II. v teh listinah predaja škofu Abrahamu na ozemlju, ki je pod oblastjo mejnega grofa po imenu Poppo, velik, s podrobno opisano mejo zaokrožen teritorialni okraj, ki obsega rodovitno ravnino med Škofjo Loko in Savo ter Poljansko in Selško dolino. Motiv daritve v tem času ni več moglo biti misijoniranje. Verjetno je šlo po eni strani bolj za strateške premisleke, torej za prometnogeografsko ugodno lego središča tega ozemlja ob cesti *via Chreinariorum*, ki nastopa v besedilu listine, kajti kot je znano so Otonci cesarsko cerkev, najpomembnejšo oporo kraljevske oblasti, pogosto uporabljali za zavarovanje pomembnih cest; po drugi strani pa je bil tu gotovo tudi kolonizacijski namen, t.j. utrditev redkeje poseljenega območja z zemljiškimi gospodstvom, ki je imelo upravne izkušnje in ustrezen potencial kolonistov.

Freisinška posest na slovanskem ozemlju je torej pod škofom Abrahamom doživela velik in daljnosežen razmah. Temu se je pridružila še posest na mejnem območju med Tirolsko in Koroško ter v italijanskih provincah Vicenza, Treviso in Belluno, za katerih pridobitev ali utrditev je imel zasluge. O tem spet izvemo iz diplom otonskih cesarjev.²³ Leta 972 podari Oton I. innichenskemu samostanu posest *in comitatu Tarvisiano ... et in Vicentino comitatu*, posebej *in circuitu Gudage*, današnjem Godegu, in sicer s pridržkom osebne doživljenjske rabe za Abrahama. Leta 974 Oton II. vrne freisinški škofiji odvzete posesti v grofijah *qui ... vocantur Pustrussa, Lurno, Catubria*, torej v Pustertalu, v Lurngauu in v Cadoreju; Oton III. je to listino leta 992 potrdil.

¹⁶ V listini o podaritvi Liburne (kot v op. 19).

¹⁷ Traditionen (kot v op. 15), Bd. 1, Nr. 1036.

¹⁸ V Clm 6380; prim. Glauche, Günter: Bistum Freising. V: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, Bd. 4.2. München 1979, str. 597–868, tukaj str. 642 f.

¹⁹ *Monumenta Germaniae Historica* (odslej: MGH) D Arn 92.

²⁰ Grabmayer (kot v op. 14), str. 327.

²¹ Vilfan, Sergij: Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain. V: *Hochstift Freising* (kot v op. 14), str. 351–365.

²² MGH D O II 47, 66.

²³ MGH D O I 452, D O II 80, D O III 109.

Freisinški škof Abraham

Zdaj smo prišli do vloge, ki jo je igral Abraham na zunanjih freisinških posestih v vzhodnoalpskem prostoru, vendar pa jo moramo še zaokrožiti s celotno podobo te politično in kulturno tako markantne osebnosti, da bi lahko bolje razumeli njegov pontifikalni priročnik.²⁴ Abraham je morda najbolj dejaven predstavnik bavarskega episkopata svojega časa. S svojo tesno povezanostjo s bavarsko vojvodsko hišo je obenem postal eden glavnih akterjev na področju napetosti med Bavarsko in cesarstvom pod tremi otonskimi cesarji. V poznih letih Otona I. je sprva v soglasju s cesarjem in skupaj z leta 955 ovdovelo vojvodinjo Judith vodil skrbniško vlado za mladoletnega vojvodo Henrika II. Ko je Otona I. leta 993 na prestolu zamenjal Oton II., pa se je že začel kazati trajen konflikt med Henrikom II., ki se ga ne brez razloga drži vzdevek »Prepirljivec«,²⁵ in cesarjem. Henrik je bil po leta 952 opravljeni priključitvi severnoitalijanskih mark, ki so segale od Verone do Istre, vladar daleč največje kneževine v cesarstvu. Ker je po očetovi strani izviral iz kraljevske hiše (njegov oče je bil brat Otona Velikega), je zahteval udeležbo pri kraljevski oblasti v cesarstvu, izpeljano iz pravice po krvi, in je, s pomočjo svojega nekdanjega skrbnika, zanetil zaroto proti prestolonasledniku. »Annales Altahenses maiores« o letu 974 poročajo: *Heinricus dux Bawariorum et Abraham episcopus inierunt consilium cum Bolizlavone et Misigone*, torej s češkim vojvodo Boleslavom in poljskim vojvodo Mieskom, *quomodo imperatori suum regnum disperderent*.²⁶ Vstaja je spodletela, Henrika so zaprli v cesarsko pfalco Ingelheim, Abrahama pa so pregnali v Corvey, na neposredno podrejeno ozemlje saških cesarjev. Iz časa tega samostanskega pripora morda izvira Corveyski kodeks, ki se še danes nahaja med freisinškimi rokopisi v Bavarski državni knjižnici. Škof pa je lahko kmalu spet zapustil Corvey in se umaknil na freisinške posesti na periferiji cesarstva v vzhodnoalpskem prostoru. V času tega eksila je nastal njegov pontifikalni priročnik in morda še drugi rokopisi. Vsekakor ne slišimo nič o Abrahamovem sodelovanju pri nadaljnjem uporih pobeglega vojvode leta 976, ki je potem pripeljal do Henrikove odstavitve in do izločitve Koroške in južnih mark iz Bavarske. Pri prehodu vladavine na Otona III. leta 983 je upor spet vzplamenel, pri čemer je bil Abraham spet med prepirljivčevimi privrženci. Kmalu zatem pa je, potem ko se je Henrik javno odpovedal ambicijam glede prestola, prišlo do sprave med nasprotniki in ponovnim ustoličenjem Henrika na mesto vojvode. Tudi Abraham se je malo pred tem vrnil v Freising.

Med ohranjene kulturne dosežke Abrahama, ki sam ni bil opazen kot avtor, spada med drugim skrb za knjižnice v freisinški rezidenci, pa tudi v freisinških lastnih samostanih kot je bil Otok na Koroškem ali Schäftlarn na zgornjem Bavarskem.²⁷ Knjižnica na stolničnem griču v Freisingu je nepoškodovana preživela napade Madžarov, v nasprotju z mnogimi

²⁴ O Abrahamu prim. poleg Danielove (kot v op. 11): Maß, Josef: Das Bistum Freising im Mittelalter. 2. Aufl. München 1988 (Geschichte des Erzbistums München und Freising, Bd. 1), str. 113–119; Erkens, Franz-Reiner: Die Salzburger Kirchenprovinz und das Bistum Augsburg im Zeitalter der Ottonen und frühen Salier (907–1046). V: Handbuch der bayerischen Kirchengeschichte / hrsg. von Walter Brandmüller, Bd. 1. St. Ottilien 1999, str. 133–186, tukaj str. 154–157, 172.

²⁵ O Henriku Prepirljivcu novejši v: Weinfurter, Stefan: Die Zentralisierung der Herrschaftsgewalt im Reich durch Kaiser Heinrich II. V: Historisches Jahrbuch 106 (1986), str. 241–297, tukaj str. 250 ff.; Seibert, Hubertus: *Bavvarica regna gubernans*. Heinrich der Zänker und das Herzogtum Bayern (955–995). V: Von Sachsen bis Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfram Giese zum 65. Geburtstag / hrsg. von Hubertus Seibert und Gertrud Thoma. München 2004, str. 123–142.

²⁶ *Annales Altahenses maiores*. Ed. alt. / rec. Edmundus ab Oefele. Hannoverae 1891 (MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum), str. 12.

²⁷ Daniel (kot v op. 11), str. 84; Glauche (opomba 18), str. 618.

bavarskimi samostani, kje je kot recimo v Schäftlarnu duhovno življenje skoraj zamrlo. Po zmagi v bitki na Leškem polju leta 955 je Abraham sistematično širil knjižnico, posebej tudi z deli sodobne literature. Za to je uporabljal svoje daljnosežne zveze. Natalia Daniel je ugotovila, da danes obstaja še 44 ohranjenih rokopisov, ki spadajo v Abrahamov čas ali v prva desetletja njegovega naslednika Gottschalka.²⁸ Te rokopise je uredila po paleografskih in kronoloških kriterijih v konservativno freisinško skupino in drugo skupino bavarskih pisarjev, lorenško skupino s prepisi iz Metza in Toulua in skupino pod vzhodnofrancoskim vplivom ter skupino, ki zanima nas, z rokopisi s področja italijanskega pismenstva ali pod italijanskim vplivom. Ta obsega 5 rokopisov, med njimi Abrahamov vademecum z Brižinskimi spomeniki.

Presoja besedil z regionalnim kontekstom

Poskušajmo zdaj pred ozadjem pogojev za nastanek in uporabo našega rokopisa in z ozirom na njihovega naročnika in prvega lastnika povzemajoče karakterizirati kodeks z Brižinskimi spomeniki paleografsko, kodikološko in kot tekstovni korpus. Spričo dolge zgodovine raziskovanja pri tem ni pričakovati nobenega znanstvenega dosežka. Vsekakor pa je mogoče dati nove ali drugačne poudarke, pokazati odprta vprašanja ali gledati na kodeks iz celotne perspektive.

Začnimo, kot se to v našem kontekstu spodobi, z Brižinskimi spomeniki. Spomenik št. 1 zaseda poldrugo stran znotraj nepopolnega kvaternija, list 78, na katerem je, pa spada h kompletni poli. Zapisan je z drugo roko kot predhodna stran, pisar uporablja precej oglate oblike črk, vendar pa pisava znotraj zelo raznotere grafične podobe celotnega kodeksa ni nujno vpadljiva. Isti pisar je na koncu za prazno vrstico dodal še trivrstično latinsko oracijo, ki se prav tako nanaša na priznanje grehov in odpuščanje in jo je treba gledati kot zaključno formulo k slovanskemu besedilu spovedi. Slovansko besedilo s tem v nekem obsegu izgubi jezikovno pogojeni posebni položaj. Zakaj slavistični raziskovalci spomenik 1 datirajo v 11. stoletje,²⁹ iz meni dostopnih del ni jasno razvidno.

Spomenika št. 2 in 3 sledita šele 80 listov naprej v predzadnji poli. Tudi onadva sta zapisana na delih običajno zvezanih leg, namreč na notranjem dvojnem listu in dveh desnih polovicah pole. Prednja stran notranje pole je ostala prazna. Spomenik 2 zavzema 6 ½ stolpcev, ki jim sledi prazen prostor. Spomenik 3 napolnjuje 4 ½ stolpce; morda je pisec št. 3 zapisal tudi v strogi majuskuli napisano rubriko k sledeči pridigi o Mariji in Korbinijanu, patronih freisinške škofije. Rubrika namreč bije v oči v sicer praznem desnem polstolpcu in ima enako temnejše črnilo, medtem ko je besedilo pridige v enem stolpcu in napisano s svetlejším črnilom. Po soglasnem mnenju paleografov je št. 2 in 3 zapisala ena sama roka. Zdi se mi, da velja omeniti čez nekaj več kot dva stolpca segajoč odlomek v sprednjem delu spomenika 2, ki je zapisan s svetlejším črnilom in izkazuje velike negotovosti v oblikovanju pisave, naravnosti vrstic in pri upoštevanju meje stolpcev. Če te pomanjkljivosti ne upravičujejo domneve o drugi roki, pa kažejo na nepopolne obrtne spretnosti pisarja. Ureditev strani s slovanskimi odlomki se eklatantno razlikuje od ostanka lege: besedilo je napisano v dveh stolpcih in je kljub približno enakemu številu vrstic v precej večji črkovni stopnji. Stil pisanja Natalia Daniel sicer opisuje kot »bavarski uporabni stil«, vendar v zelo individualnem izrazu. »Pisave s tako izrazitim, nekoliko divjim in vsekakor zelo svojskim značajem ne najdemo v celem

²⁸ Daniel (kot v op. 11), str. 85 ff.

²⁹ Tako vsaj po povzetku v Brižinskih spomenikih 1993 (kot v op. 8), str. 184.

materialu literarnih freisinških rokopisov in tudi med bavarskimi pisavami svojega časa ne bo pogosta.³⁰ Na vso srečo ta pisava, kot je odkril že Milko Kos, obstaja tudi v neki arhivaliji v Bavarskem prestolničnem arhivu,³¹ kjer je isti pisar pod škofom Abrahamom zapisal opravljeno izmenjavo posesti na Koroškem. Ker je izdajatelj »Freisinger Traditionsbücher«, Theodor Bitterauf, ta del tako imenovanega Tradicijskega kodeksa B uspel datirati v leta 977–981, torej ravno v obdobje Abrahamovega eksila, smo pri časovni zamejitvi spomenikov 2 in 3 na trdnih tleh. Obenem ta enakost pisav dopušča ugotovitev, da je pisar oseba, ki je delovala tako v duhovno-literarni kot tudi v upravni pisarski službi.

Brižinski spomeniki v Abrahamovem priročniku niso edina besedila z regionalnim ali praktičnim kontekstom. Preglejmo le-te lepo po vrsti!

Na 2. strani, zadnji strani spredaj praznega posamičnega lista, ki je torej mogoče kdaj služil kot ogledalo ali pa je bil za to predviden, v zgornji polovici najdemo vpis o Abrahamovi osebni posesti v Godegu v grofiji Treviso, ki, kot smo videli, izvira iz cesarske daritve iz leta 972. Besedilo tega urbarskega zapisa je tu samo nepopolno, podan je namreč le prvi odstavek. Popolno verzijo najdemo na drugem mestu, na fol. 152v. Abrahamova oseba se tu omenja posredno, ko piše: *quantum mihi pertinet*. Očitno je ta zabeležka prepisana z nam neznane predloge, ker naslov *>Breve recordacionis de curte nostra Godigo ...<* ni napisan na začetku, temveč je prišel v besedilo. Na listu 1 je zabeležka o Godagu prekinjena sredi vrstice in takoj zatem sledi zapis o obrestnih prihodkih nekega freisinškega posestva v Ergoldingu na spodnjem Bavarskem.

Zelo zanimiv je vremenski blagoslov na listu 60v, ki navaja sedem krajevnih imen s Kranjske. Blagoslov vsebuje apel na bibličnega kralja Davida, naj območje, opisano s temi sedmimi kraji, obvaruje pred divjanjem vremenskega demona po imenu *Mermeunt*. Med temi kraji v obliki *Lacam* zasledimo tudi Škofjo Loko, središče ozemlja, ki ga je cesar podaril leta 973. Blagoslov je brez teh krajevnih imen zapisan tudi v Schäftlarnskem rokopisu Clm 17027,³² ki izvira iz Freisinga. Kar zadeva vremensko pošast, je očitno uvožena z Bavarske. Najdemo jo namreč spet v rokopisu Clm 18372 iz samostana Tegernsee.³³

Končno so na treh mestih vpisani sezname imen: na fol. 126v imena freisinških *mancipia* (tlačanov) v *Ensistale*, torej v dolini avstrijske reke Aniže (Enns); na 146r sredi kanonov treh francoskih sinod imena prič menjalnega posla škofa Abrahama, ki se tu pojavlja tudi poimensko, in na 78v–79r imena 51 freisinških cenzualov brez navedbe kraja. Slednji seznam sledi latinski oraciji za 1. spomenikom, vendar je napisan z malo svetlejšim črnilom in v sicer podobni pisavi, na katero pa je vplival listinski stil; imenski material, kolikor je to mogoče ocenjevati, kaže na jezikovno mešano sestavo kroga oseb iz Nemcev, Slovanov in Romanov.

Trije Brižinski spomeniki in druga besedila z regionalnim oziroma praktičnim kontekstom torej osvetljujejo celotna ozemlja v freisinški posesti od Bavarske prek srednje Avstrije pa vse do Koroške, Kranjske in Italije. Njihova porazdelitev po najrazličnejših mestih v kodeksu in njihovo vsakokratno mesto znotraj pol in strani sta prepričljiv argument za to, da je rokopis če že ne v celoti, pa vsaj pretežno nastal v kontekstu, da torej ni bil naknadno sestavljen iz posameznih fasciklov; to bi bilo teoretično možno, ker rokopis nima prvotnih, temveč poznosrednjeveške platnice. Dodatna opora za to domnevo so primeri, ko neko besedilo nastopa na različnih mestih. Za tak primer gre pri zabeležki o Godegu in pri poglavju sklepov

³⁰ Daniel (kot v op. 11), str. 132.

³¹ Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Freising Literale 3b, fol. 181r–182r. Objavljeno v: Traditionen (opomba 15), Bd. 2. München 1909, Nr. 1275.

³² Glauche (kot v op. 12).

³³ Schmeller, Johann Andreas: Bayerisches Wörterbuch. 2. Ausg. / bearb. von G. Karl Frommann, Bd. 2. München 1877, stolpec 450.

koncila v Kartagini, ki je na listu 65r prekinjeno z opominjajem in se spet nadaljuje na listu 49r s prav podobnim znakom.

Presoja besedil z nadregionalnim kontekstom

Posezimo sedaj za besedili z regionalno navezavo v drugem koraku po tistih besedilih splošnega pomena, ki poleg Brižinskih spomenikov predstavljajo izjemno vrednost našega rokopisa!

Med teološkimi deli zaslužita največjo pozornost deli dveh italijanskih kolegov škofa Abrahama, namreč škofa Ratherja iz Verone in Liutpranda iz Cremona.

Rather iz Verone³⁴ je v Abrahamovem priročniku zastopan na 5 mestih s 7 deli, samimi pridigami, ki s skupnim obsegom prek 60 strani pomenijo okoli petino rokopisa. Posebnost pri tem je, da so bila vpisana še v času avtorjevega življenja ali kmalu po njegovi smrti. Posredovanje je torej zelo avtentično in je bilo zato merodajno uporabljeno pri moderni izdaji Ratherjevih del v seriji »Corpus Christianorum«.³⁵ Stema tradiranja izdajatelja Petra L.D. Reida kaže naš rokopis deloma v neposrednem nasledstvu izgubljenega izvornika, deloma pa v odvisnosti od freisinškega kodeksa Clm 6340, ki ga je Rather korigiral, dopolnil in rubriciral. Verjetno je torej, da sta Abraham in Rather negovala literarno izmenjavo in vsaj vzdrževala stike s pismi ali sli.³⁶ Kot obdobje za to se ponuja 3. Ratherjevo škofovanje v Veroni, ki že sodi v čas, ko je Verona spadala k vojvodini Bavarski. Glede Ratherjeve osebe lahko rečemo, da je bil, podobno kot freisinški Abraham, politično zelo aktiven predstavnik cesarske cerkve. Izviral je iz frankovske dvorne aristokracije, leta 926 se je pojavil na dvoru italijanskega kralja Huga in je leta 931 kljub znatnemu nasprotovanju prišel na škofovski prestol v Veroni. Po dveh spodletelih škofovanjih ga je cesar Oton I. leta 961 ponovno imenoval, potem pa ga je že leta 965 na pobudo veronskega stolnega klera dal zapreti. Za njegovo izpustitev se je takrat uspešno zavzela vojvodinja Judith in pri tem ji je, kot lahko domnevamo, svetoval freisinški škof Abraham. V času Abrahamovega eksila od leta 974 naprej pa je bil Rather že mrtev.

Liutprand iz Cremona³⁷ je postal znan kot avtor zlasti zaradi svojih zgodovinskih del. Njemu se lahko zahvalimo za neprecenljive vpogleds v zgodovino Italije v 10. stoletju in v razmerje med rimsko-nemškim in bizantinskim cesarstvom; razmere v Bizancu je Liutprand poznal iz osebnih doživetij, saj je po naročilu italijanskega kralja Berengarja II. in cesarja Otona I. tam deloval kot poslanik. Služba na dvoru Otona Velikega ga je leta 961 vodila na škofovski prestol v Cremono, ki ga je zasedal približno desetletje do svoje smrti. V priročniku škofa Abrahama je zastopan z veliko velikonočno homilijo, obsegajočo 10 strani, ki ga kaže tudi kot izurjenega teologa in dialektika.³⁸ Liutprand je imel to pridigo, preden je postal škof,

³⁴ Jacobsen, Peter Christian: *Rather (Ratherius) von Verona und Lüttich OSB*. V: *Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters*. 2. Aufl. / hrsg. von Kurt Ruh ..., Bd. 7. Berlin, New York 1989, stolpci. 1013–1032.

³⁵ *Ratherii Veronensis opera minora* / ed. Petrus L. D. Reid. Turnholti 1976 (*Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis* 46), prim. str. X, XIII–XXII.

³⁶ Daniel (kot v op. 11), str. 81 f.; Glauche (Anm. 18), str. 618; Bischoff, Bernhard: *Italienische Handschriften des neunten bis elften Jahrhunderts in frühmittelalterlichen Bibliotheken außerhalb Italiens*. V: *Atti del convegno internazionale »Il libro e il testo«*. Urbino 20.–23.9.1982 / a cura di Cesare Questa e Renato Raffaelli. Urbino 1984, str. 171–194, tukaj str. 183 f.

³⁷ *Liutprand von Cremona: Werke*. 3. Aufl. / hrsg. von Joseph Becker. Hannover, Leipzig 1915 (*MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*), str. VII–XVI.

³⁸ Bischoff, Bernhard: *Eine Osterpredigt Liutprands von Cremona (um 960)*. V: *Anecdota novissima. Texte des vierten bis sechzehnten Jahrhunderts* / hrsg. von Bernhard Bischoff. Stuttgart 1984 (*Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters* 7), str. 20–34.

saj je v rubriki še označen kot diakon Liuzius, in sicer verjetno na cesarjevem dvoru. To delo ni izpričano v nobenem drugem rokopisu. Listi, ki jih imamo pred nami, so lahko bili v Liutprandovih rokah. Na to po Bernhardu Bischoffu, ki je prvi ediral besedilo, kaže v tem času zelo neobičajna uporaba grške pisave v rubriki in na nekem mestu v besedilu. Kodikološko je kvaternij z Liutprandovo homilijo tujek v rokopisu: pisava izkazuje jasne stilske elemente pisarske šole samostana Fulda v nadškofiji Mainz, pa tudi dejstvo, da je bila pola poprej prepognjena, kaže na nastanek na drugem kraju. Ostanek pole in sledeče strani je napisal domač pisar, po nekoliko tvegani Bischoffovi hipotezi morda kar sam Abraham. Torej moramo predpostavljati aktiven interes škofa Abrahama za Liutprandovo delo, saj je pridobil ta neobičajni fascikel in ga, kot dokazuje prehajanje pisave na naslednjo polo, integriral ali dal integrirati v kontekst svojega vademekuma. Interes za Liutprandova zbrana dela dokazuje, tako kot pri spisih Ratherja iz Verone, še en Liutprandov kodeks v freisinškem fondu. Gre za prav tako v drugi polovici 10. stoletja in sicer v Italiji nastali rokopis Clm 6388, ki vsebuje njegovo »Historia Ottonis« in znamenito »Antapodosis«, slavno tako zaradi svoje vrednosti kot vir kot tudi zaradi virtuozno uporabljenega stila latinsko-grške mešane proze.³⁹

Dve nadaljnji unikatno samo v priročniku škofa Abrahama ohranjeni besedili spadata na področje prava, eno krajše s področja privatnega prava in eno krajše iz javnega prava.

Privatnopravno besedilo je judovska prisega.⁴⁰ *Juramentum Judeorum* ali, kot je naslovljeno v našem rokopisu, *sacramentum Hebraeorum* je poseben pojav v nemškem srednjeveškem pravu. To – v nasprotju z rimskim pravom – Judom načeloma priznava sposobnost pričanja, vendar pri sporih s kristjani postavlja za pogoj podajanje posebne prisega. Ta prisega vsebuje tako germanske kot tudi judovske elemente, med slednjimi je npr. sklicevanje na pet Mojzesovih knjig in evokacijo Boga v hebrejski obliki imena Adonay. Dve najstarejši formulaciji izvirata še iz 9. stoletja, tretja pa je tista v rokopisu škofa Abrahama. Najboljše pričevanje je freisinški rokopis. Šele ta v primerjavi z obema nedodelanima zapisoma iz 9. stoletja prinaša besedilo v popolni ter vsebinsko in jezikovno konsistentni obliki.⁴¹

Javnopravno besedilo so tako imenovani Ranshofenski zakoni, ki so jih upravičeno označili kot prvi teritorialni zakon na nemških tleh,⁴² torej prvovrsten vir za bavarsko in nemško ustavno zgodovino. Ranshofenske statute lahko imamo za najpomembnejši dokument iz časa vladavine Henrika Prepirljivca, tistega vladarja, ki je vladal Bavarski na višku njene zgodovine, ki je zavzemal kraljevski položaj – viri v zvezi s Henrikom dejansko govorijo o *regnum*, *regna* ali *regalis dominatio* – in ki je bil vse življenje tesno povezan in v zavezništvu z Abrahamom iz Freisinga. Okoli leta 990, proti koncu svoje vladavine, je Henrik sklical deželne velikaše na deželni zbor v staro kraljevsko in vojvodsko pfalco Ranshofen (pri Braunau ob Innu), kjer je bil, kot piše v rokopisu, sprejet *constitutio venerabilis ducis Henrici et omnium primatum tam episcoporum quam comitum*, torej neke vrste temeljni zakon, ki so ga sklenili in izvajali vojvoda ter škofje in grofje Bavarske. V devetih posamičnih določbah zakon sankcionira Henrikovo pretenzijo po nadoblasti. Določbe dodeljujejo vojvodi izključno nadzorno in disciplinsko oblast nad nosilci javnih služb, grofi, odvetniki in centurioni. Celotno vzdrževanje prava in miru je bilo s tem usmerjeno k vojvodi kot najvišji kontrolni oblasti, ki je za Bavarsko

³⁹ Daniel (kot v op. 11), str. 105 f.

⁴⁰ Prim. Eis, Gerhard: „Judeneid“. V: Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters / hrsg. von Karl Langosch, Bd. 5. Berlin 1955, stolpec. 485 f.

⁴¹ Primerjalni odtis v: Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII–XII Jahrhundert / hrsg. von Karl Müllenhoff und Wilhelm Scherer. 3. Ausg. von Elias von Steinmeyer, Bd. 2. Berlin 1892, str. 466 f.

⁴² Prinz, Friedrich: Die innere Entwicklung: Staat, Gesellschaft, Kirche, Wirtschaft. V: Handbuch der bayerischen Geschichte, Bd. 1 / hrsg. von Max Spindler. 2. Aufl. München 1981, str. 352–518, tukaj str. 392.

zamenjal kralja kot vrh pravne ureditve.⁴³ Tako kot drugi škofje se je nedvomno tudi Abraham iz Freisinga udeležil tega ustavodajnega zbora in dal vključiti zapis »Constitutio« v svoj priročnik. Ker imamo poleg tega pričevanja ohranjeno samo še eno kopijo iz 11. stoletja iz samostana Tegernsee, ki je še po nekaj vrsticah prekinjena,⁴⁴ bi bilo to besedilo, ki daje edinstven vpogled v oblastno organizacijo Bavarske v poznem otonskem obdobju, brez freisinškega škofa za nas izgubljeno.

Ponovno o nastanku rokopisa

Pa se pred orisanim zgodovinskim ozadjem in panoramo v rokopisu vsebovanih besedil še enkrat posvetimo kontekstu nastanka!

Ne pozabimo, da naš rokopis ni poljuben, nesistematičen konvolut disparatnih besedil, h kateremu bi kot nekakšen tujek spadali tudi Brižinski spomeniki, temveč da kodeks v bistvu tvori organsko celoto.

Besedila lahko razdelimo na besedila z duhovno in tista s posvetno navezavo. K prvim najprej spadajo tista, ki so bila potrebna za izvajanje liturgičnih in pastoralnih funkcij. Sem sodijo ekskomunikacijski ordo in ordo za posvetitev zvonov, povezan z blagoslovom križa, torej obrazci za dejanja, ki so pridržana škofu. Nadalje naletimo na ordines za bolniško maziljenje, na procesijske napeve, na vremenske blagoslove (med njimi je tisti proti vremenski pošasti Mermeuntu) ter na navodila za zakrament pokore; spovedni navodili sta Brižinska spomenika št. 1 in 3. Največjo skupino predstavljajo homilije in pridige, deloma anonimne, deloma take z znanimi avtorji, kot so Rather iz Verone, Liutprand iz Cremona, Avguštin, Maximus iz Torina in Cezarij iz Arlesa. Pridige zadevajo najrazličnejše praznike, teme in priložnosti, med drugim tudi praznike patronov freisinške škofije, Marije in Korbinijana, za slednjega so to najstarejše, ki jih imamo za tega svetnika. K sermones de poenitentia uvrščamo tudi »Adhortatio«, Brižinski spomenik št. 2. Tretja skupina so izvlečki iz različnih teoloških del denimo papeža Klemna I., Alkuina, Izidorja Seviljskega in Gregorja Velikega. Četrto skupino sestavljajo kanoni cele vrste koncilov iz 5.–9. stoletja, torej cerkvenopravnih določb, za katerih spoštovanje v svoji diecezi je moral skrbeti škof.

Besedila posvetne vsebine se delijo na omenjene zapise o zunanjih posestih freisinške škofije na območju vzhodnih Alp na eni strani in na pravno določujoča besedila na drugi strani, judovsko prisego in Ranshofenske statute.

Vsa ta besedila, tista o liturgičnih in pastoralnih opravilih, ki posredujejo izbrano teološko znanje, enako kot besedila iz upravne prakse, cerkvenega, civilnega in državnega prava, konec koncev zamejujejo področje nalog in interesov škofa, ki je bil po eni strani pristojen za *cura animarum* in spoštovanje kanoničnih predpisov, po drugi strani pa kot član cesarske cerkve tudi za oblast in upravo. Poimenovanje »pontifikalni priročnik« še najbolj ustreza temu dejanskemu stanju.

Za konec še nekaj sklepanj glede poteka, kraja in časa nastanka našega rokopisa ter udeleženih oseb, ki, kot menim, izhajajo iz prikazanih dejstev in premislekov. Jasno se mi zdi, da rokopis sestoji iz večjega, bolj ali manj v isti sapi nastalega dela, in iz nekaj manjših dodanih delov. Da večina spada skupaj ne le vsebinsko, temveč tudi po nastanku, kažejo navzkrižne povezave znotraj besedila kot denimo na dve mesti razdeljeno besedilo koncila v Kartagini.

⁴³ Weinfurter (kot v op. 25), str. 253–258; Seibert (kot v op. 25), str. 137.

⁴⁴ Clm 19415.

Kot čas nastanka za ta večji del se že iz vsebinskih razlogov ponuja obdobje Abrahamovega eksila v letih 974–983. V široki, toda načrtni izbiri besedil je opaziti prizadevanje, da bi dobil v roke kompendij z za opravljanje službe najpomembnejšimi besedili, ki je bil potem nepogrešljiv, če ni bila na voljo velika knjižnica. V prid tej domnevi govori tudi kodikološka zasidranost slovanskih besedil, katerih nastanek in uporaba se ob drugem času in na drugem kraju praktično ne zdita mogoča. Večji dodatek je vsekakor tanka lega z Ranshofenskimi zakoni, ki ni mogla nastati pred letom 990, četudi verjetno še po Abrahamovem naročilu, torej do leta 994. Starejša pa je verjetno lega z Liutprandovo homilijo. To vsekakor velja, če je avtor, kot so domnevali, besedilo sam rubriciral, vendar pa ta domneva pri grški paleografiji ne uživa veliko simpatij.⁴⁵ Vsekakor pa je komaj mogoče, da to besedilo s področja mainške nadškofije ne bi bilo prišlo neposredno v Freising. Zgodneje je morda treba datirati tudi obe prvi legi z dvema pridigama Ratherja iz Verone, vsaj pod predpostavko, da ju je Abraham dobil z osebnim posredovanjem Ratherja, ki je umrl leta 974.

Domnevo, da je bil glavni del kodeksa zapisan v času eksila, podpirajo paleografske ugotovitve. Številne v njem zastopane pisave so z izjemo fuldsko-mainškega dodatka po Danielovi sicer vse bavarske, »vendar pa je pri nekaterih opaziti bolj ali manj močan vpliv italijanskih navad«,⁴⁶ ki ga ni težko razložiti s sosedstvom in odnosi z italijanskim kulturnim prostorom, posebej z Verono in Oglejem. Če je ta podmena pravilna, se končno postavlja vprašanje po osebah, udeleženi pri zapisovanju. V poštev pridejo v prvi vrsti kleriki iz neposrednega Abrahamovega spremstva, ki so šli z njim v eksil. Poleg tega je možno tudi lokalno osebje, tu pa se v prvi vrsti ponuja Otok, kjer sta že v Abrahamovem času izpričani skupnost klerikov in knjižnica, tako da je mogoče privzeti sicer nepotrjeno pisarsko dejavnost. Ali ni možno, da so bili v tej skupnosti po dveh stoletjih pokristjanjevanja tudi že duhovniki iz domačega prebivalstva, ki jim je bilo mogoče poveriti zapisovanje slovanskih besedil, to bi bila kar privlačna hipoteza.

Iz nemščine prevedel Primož Debenjak

Zusammenfassung

Die historische und literarische Bedeutung der handschrift mit den »Freisinger Denkmälern«

Dieter Kudorfer

In der Handschrift sind uns Aussagen überliefert über einen Raum, an dem nicht weniger als vier moderne Staatsgebilde: Deutschland, Österreich, Slowenien und Italien Anteil haben. Der ersten Erwähnung (Docen, 1806) folgt 1807 im »Neuen literarischen Anzeiger« eine genauere Beschreibung. Hier wird ausgeführt, dass die slawischen Passagen aus drei verschiedenen Texten bestehen, daß ihre Sprachform *kärntnerisch oder illyrisch* sei und dass sie in das 10. Jahrhundert zu datieren sind.

Die Niederschrift der Freisinger Denkmäler Nr. 2 und 3 erfolgte im letzten Viertel des 10. Jahrhunderts. Die Datierung stützt sich auf die schon von Milko Kos gemachte Entdeckung, dass eine datierbare Traditionsnotiz in dem Freisinger Hochstiftsliterale 3b im Bayerischen Hauptstaatsarchiv dem gleichen Schreiber zuzuweisen ist. Das Denkmal Nr. 1 ist von anderer Hand und soll etwas später (im 1. Viertel des 11. Jahrhunderts ?) geschrieben worden sein. Als Ort der Niederschrift kommen entweder Freising oder die Freisinger Besitzungen in Kärnten, und zwar heißt es hier: Oberkärnten, in Frage.

⁴⁵ Schreiner, Peter: Zur griechischen Schrift im hochmittelalterlichen Westen: Der Kreis um Liudprand von Cremona. V: Römische Historische Mitteilungen 45 (2003), str. 305–317, tukaj str. 312 f.

⁴⁶ Daniel (kot v op. 11), str. 117.

Die drei Freisinger Denkmäler und die anderen Texte mit einem regionalen bzw. praktischen Bezug werfen also Schlaglichter auf die gesamte Freisinger Besitzlandschaft von Bayern über das mittlere Österreich bis nach Kärnten, Krain und Italien. Ihre Verteilung über die verschiedensten Stellen im Codex und der jeweilige Sitz innerhalb der Lagen und Seiten sind ein überzeugendes Argument dafür, daß die Handschrift wenn auch nicht zur Gänze, so doch zum größten Teil im Zusammenhang entstanden, also nicht nachträglich aus einzelnen Faszikeln zusammengesetzt worden ist; dies wäre theoretisch möglich, nachdem die Handschrift keinen zeitgenössischen, sondern einen spätmittelalterlichen Einband trägt. Eine zusätzliche Stütze für diese Annahme sind Fälle, wo ein Text an verschiedenen Stellen auftritt. Dies ist der Fall bei der Notiz über Godego und bei einem Kapitel der Konzilsbeschlüsse von Karthago, das auf Blatt 65r mit einem Verweiszeichen abbricht und auf 49r mit einem ganz ähnlichen Zeichen wieder aufgenommen wird.

All diese Texte, jene zum liturgischen und pastoralen Vollzug und jene, die ein ausgewähltes theologisches Wissen vermitteln, ebenso wie die Texte aus der Verwaltungspraxis, dem Kirchen-, dem Zivil- und dem Staatsrecht, stecken letztlich den Aufgaben- und Interessenbereich eines Bischofs ab, der einerseits für die cura animarum und die Beachtung kanonischer Vorschriften, andererseits als Mitglied der Reichskirche auch für Herrschaft und Verwaltung zuständig war. Die Bezeichnung als »pontifikales Handbuch« wird diesem Sachverhalt am besten gerecht.

Die Vermutung, dass der Hauptteil des Codex während der Exilszeit (974–9839 geschrieben wurde, wird gestützt durch den paläographischen Befund. Die zahlreichen darin vertretenen Hände sind mit Ausnahme des fuldlich-mainzischen Einsprengsels laut Daniel zwar alle bayerisch, »doch ist bei manchen ein mehr oder minder starker Einfluß italienischer Gewohnheiten zu beobachten«, der durch die Nachbarschaft und die Beziehungen zum italienischen Kulturraum, besonders Verona und Aquileia unschwer zu erklären ist.